

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.18>

INTERAKCJA „CZŁOWIEK-NOTARIUSZ – CZŁOWIEK-KLIENT – SPOŁECZEŃSTWO”

Nataliia Manoilo

*notariusz prywatny Kijowskiego miejskiego powiatu notarialnego,
kandydat nauk filozoficznych, doktorant*

Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego imienia M.P. Drahomanowa (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-6369-7437

notarmanoylo@gmail.com

Adnotacja. Artykuł analizuje specyfikę procesu interakcji człowieka, który obejmuje zawód notariusza, z ludźmi, którzy muszą poświadczyć pewne prawa, oraz wpływ takiej interakcji na społeczeństwo. Wybrany temat jest istotny dla państwa ukraińskiego, które pomimo jego konstytucyjnej definicji znajduje się zaledwie na początku złożonego procesu potwierdzania siebie jako demokratyczno-prawnego, wolnego i niezależnego w swoim istnieniu.

Prawo, jak wiadomo, wymaga ustawowego i regulacyjnego umocowania wolnej woli człowieka. Wola z kolei zależy bezpośrednio od psychologicznego typu osoby, od rodzaju jej temperamentu, ogólnie – od charakteru.

Podczas tworzenia rozsądnej woli należy to wziąć pod uwagę. Co więcej, przyszły prawnik, w tym ten, który łączy swoją działalność zawodową z systemem notarialnym, powinien być zainteresowany tym, do jakiego typu należy. W końcu działalność prawna podobnie jak wiele innych rodzajów działalności zawodowej lub społecznej, jest publiczna.

Osoba, która ma wysoki poziom wykształcenia, ale słaby psychologiczny typ charakteru, a ponadto jest introwertykiem, nie może skutecznie wpływać na społeczeństwo światłem swojej wiedzy.

Słowa kluczowe. Społeczeństwo, człowiek, notariusz, prawo, stosunek prawny, wola, charakter.

INTERACTION “HUMAN-NOTARY – HUMAN-CLIENT – SOCIETY”

Nataliia Manoylo

*Candidate of Philosophical Sciences,
Doctoral Student*

*National Pedagogical Dragomanov University,
Private notary of Kyiv city notarial district (Kyiv, Ukraine)*

ORCID ID: 0000-0002-6369-7437

notarmanoylo@gmail.com

Abstract. The article analyzes the peculiarities of the process of interaction of a person who holds the profession of a notary with people who need to certify certain rights and influence the interaction on society. The chosen topic is relevant for the Ukrainian state, which, despite its constitutional definition, appears only at the beginning of a complex process of establishing itself as a democratic and legal, free and independent in existence. Law, as we know, requires legislative and regulatory consolidation of human freedom. The will, in turn, directly depends on the psychological type of human, on his inherent type of temperament, in general on the character. This must be taken into account when forming a reasonable will. Moreover, the future lawyer, including those who associate their professional activities with the notary system, should be interested in what type it belongs to. After all, legal activity, like many other types of professional or public activities, is public. A person with a high level of education, but a weak psychological type of character, in addition to being an introvert, can not effectively influence society with the light of their knowledge.

Key words: society, human, notary, law, legal relations, will, character.

ВЗАЄМОДІЯ «ЛЮДИНА-НОТАРІУС – ЛЮДИНА-КЛІЄНТ – СУСПІЛЬСТВО»

Наталія Манойло

*кандидат філософських наук,
докторант*

*Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
приватний нотаріус Київського міського нотаріального округу (Київ, Україна)*

ORCID ID: 0000-0002-6369-7437

notarmanoylo@gmail.com

Анотація. У статті аналізуються особливості процесу взаємодії людини, яка обіймає посаду нотаріуса, з людьми, яким необхідно засвідчити певні права, а також вплив такої взаємодії на суспільство. Вибрана тема є актуальною для української держави, яка, попри її конституційне визначення, поки що перебуває на початку складного процесу утвердження себе як демократично-правової, вільної та незалежної у своєму існуванні. Право, як відомо,

потребує законодавчо-нормативного закріплення свободи волі людини. Воля своєю чергою прямо залежить від психологічного типу людини, від властивого їй типу темпераменту, загалом від характеру. Це обов'язково необхідно враховувати під час формування розумної волі. Причому майбутній правник, зокрема й той, хто пов'язує свою професійну діяльність із системою нотаріату, має бути зацікавлений у з'ясуванні того, до якого типу він належить. Адже правнича діяльність, як і багато інших видів професійної чи громадської діяльності, є публічною. Людина, яка має високий рівень освіченості, проте слабкий психологічний тип характеру, до того ж є інтровертом, не може ефективно впливати на суспільство світлом своїх знань.

Ключові слова: суспільство, людина, нотаріус, право, правовідносини, воля, характер.

Постановка проблеми. Українське суспільство, перебуваючи лише на початковому етапі свого демократично-правового державотворення, украй зацікавлене в тому, щоб у його соціальній структурі з'явилася «добірна меншина», яка своїм існуванням вносила би в нього світло знань і справедливості, а не темряву користолюбства, що вражає його ледь не весь час незалежності нашої держави. На жаль, політичні партійні «меншини» досить незначною мірою відповідають світлоносності політико-правових і морально-етичних знань, що знайшло вияв у домінуванні олігархату та його неправовому впливі на державні інституції.

Мета статті – розкрити реальні можливості впливу властивої нотаріусу правосвідомості на людей, які звертаються до нього, та на суспільство загалом.

Виклад основного матеріалу. Знання – це завжди щось загальне, об'єктивне, необхідне кожній людині. Суттєвий стрибок у розвитку суспільства, започаткований у добу Нового часу, яка стала й Новою історією, зумовлений тим, що в суспільне життя почав втілюватися принцип «знання – сила». Але воно не саме по собі є силою, а лише в тому разі, коли його носії здатні впливати на буденну свідомість не тільки його змістом, який не сприймається відразу після прочитаного чи почутого. Переконає той пафос, та світла енергія, з якою до народу звертаються просвітлені душі тих, для кого знання стали власним надбанням настільки, що це формує в народі повагу не лише до них як просвітителів, а й до знання, до бажання долучатися до нього. Без такого способу викладу знань вони не перетворяться на матеріальну силу.

Значення впливу, який чинить пафос промов на масову свідомість, розуміли злі генії людства. Тому вони зверталися не до світлих складників людської душі, а до темних, агресивних, асоціальних. На це звернув увагу А. Тойнбі, який зазначив гірку правду: у системі освіти злодії прославляються як герої, як нібито видатні особистості. Це було притаманно не лише радянському періоду в історії нашої країни, а й подекуди в наш час.

Звісно, названі риси не обов'язково властиві людям, які обрали своїм фахом нотаріальну діяльність. Проте освічені люди будь-якої професії, особливо тієї, що пов'язана з утвердженням насамперед правової, а не моральної справедливості в суспільстві, повинні усвідомлювати, що поняття як інструмент абстрактно-теоретичного, пізнавально спрямованого мислення відображає ідеальний стан об'єкта дослідження. Звісно, усе з усім взаємодіє. Проте з філософських позицій людина, яка стає на шлях самопізнання, взаємодіє із самою собою засобами усвідомлення соціокультурних надбань людства, а тому здатна трансформувати методологічний зміст понять на самовдосконалення та на повернення боргу нащадкам.

I. Кант, пропонуючи свої категоричні практичний і теоретичний імперативи, стверджував: «Моральний закон святий (непорушний). Людина, щоправда, не така вже й свята, але людство в її особі зобов'язане бути для неї святим. У всьому створеному все що завгодно та для чого завгодно може бути використане лише як засіб; тільки людина, а з нею й кожна розумна істота, є метою сама по собі. Тільки вона – суб'єкт морального закону, який є святим через автономію своєї свободи. Тільки тому кожна воля, навіть власна воля кожної особи, спрямована на неї саму, обмежена умовою її злагоди з автономією розумної істоти, а саме: не підлягати жодній цілі, яка була би неможливою за законом, що міг би виникнути з волі самого суб'єкта, який знає її впливу. Отже, поводитись із цим суб'єктом потрібно не тільки як із засобом, але і як із ціллю» (Нарский, 1971: 760).

Імперативні поняття – це фактично те саме, що й ідеальні типи, на чому після I. Канта наголошував М. Вебер. Зрозуміло, що соціологія, крім них, «у деяких випадках користується середнім типом, емпірично-статистичним за своїм характером. <...> Проте коли в соціології говориться про “типіві” випадки, завжди мається на увазі ідеальний тип, який сам по собі може бути раціональним або ірраціональним, у більшості випадків <...> він раціональний, але завжди, незалежно від цього, конструюється адекватно смислу» (Вебер, 1990: 808, 623). Оскільки ми намагаємося показати виключно позитивний вплив об'єктивно-наукового знання загалом на людей і суспільство, наведемо також думку М. Вебера щодо того, які саме відносини між людьми мають соціальний сенс: «Не всі типи взаємовідносин людей мають соціальний характер; соціальною є тільки та дія, яка за своїм смислом орієнтована на поведінку інших» (Вебер, 1990: 626).

Використання ідеальних чи середніх типів понять не означає їх методологічну неспроможність у наукових дослідженнях. У своїй безпосередній дійсності об'єкти пізнання лише незначною мірою відхиляються від норми, заданої поняттям. Будь-яка абсолютна істина, будучи істиною знання, завжди відносна. Адже дійсність не сприймає абстрагування. Тому відносність абсолютних істин у сфері природознавства мінімальна. Об'єкти природи діють так, як до цього їх «примушує» властивий їм об'єктивний розум буття, а не відкритий людиною закон. Відносність істин, якими оперує суспільствознавство щодо людини, дещо більша (а іноді набагато), адже пересічна людина також не має бажання, щоб наука про неї абстрагувалася від її нагальних, щоденних життєвих потреб.

Г.В.Ф. Гегель у «Філософії права» звертає увагу на цю особливість непросвітленої знаннями людини та пише: «Неосвічені люди знаходять задоволення в резонерстві та осуді, адже знайти гідне осуду легко, тяжко пізнати хороше та його внутрішню необхідність. Освіченість, що тільки починається, починає з осуду, завершена освіченість бачить у всьому позитивне» (Гегель, 1990: 292).

Зрозуміло, що в реальній суспільній дійсності система правового законодавства як основа державного управління розробляється освіченими людьми, а не всім народом. Звідси – певні прояви осуду з його боку як стосовно законів, так і щодо самих законодавців. Адже практично неможливо, щоб закон своїми однаковими вимогами задовольняв усіх без винятку громадян, оскільки кожна людина має власне бачення загального, вважає свою думку єдиноправильною та об'єктивною.

Кожна людина, яка живе в суспільстві, розуміє необхідність існування законів, тому сприймає їх формально, як необхідні абстрактно-теоретичні максими. Тому критика, як вважав І. Кант, стосується їх практичного застосування до себе. Із цього виникає поширена практика апеляції пересічних людей до вищого суду Бога, а не до реальних верховних судів (зокрема, як це має місце в Україні, до Конституційного Суду України). Ось чому потрібно бачити «різницю між свідомістю чинити відповідно до обов'язку та свідомістю діяти з почуття обов'язку, тобто з поваги до закону» (Нарский, 1971: 165). У такому разі з'являється можливість перевести зобов'язальні апріорні імперативи чистого морального розуму, з якими всі згодні, проте які взяті не з реального життєвого досвіду, у правову площину.

Наведені посилання на безумовний авторитет зазначених мислителів мають бути не просто відомі нотаріальній спільноті правників, а використовуватися ними в їхній публічній діяльності та безпосередній взаємодії зі своїми клієнтами. Вимоги, які законодавець пред'являє нотаріусам, фактично мають імперативний характер.

Варто враховувати, що нотаріусами, як і представниками всіх інших професій, стають, а не народжуються. Тому держава в особі своїх службовців зобов'язана стежити за тим, яка частина людей, починаючи з дитячого віку, має фактично вроджене почуття справедливості. Подібно до того, як необхідно брати до уваги під час вступу до медичних закладів освіти людей, у яких яскраво виражене почуття емпатії. Адже норма Конституції України, у якій ідеться про найвищі соціальні цінності, включає в себе як тілесне, так і духовне здоров'я. Ідеться, зокрема, про честь і гідність, на розумінні змісту яких формуються професійні вимоги до будь-яких професій, особливо тих, в основі яких лежить утвердження суспільної справедливості.

Чільний представник філософської антропології радянського періоду, учений-генетик і просвітитель В.П. Ефроїмсон стверджував: «Дитина до восьми років досягає 90% усіх своїх інтелектуальних можливостей. Якщо до цього віку не задіяти їх, не розвинути, не розкрити, є велика вірогідність того, що вони залишаться марними. <...> Загалом у звичному ході речей усе останнє життя людини – це оздоблення тієї будівлі, яка сформована в дитинстві» (Ефроїмсон, 1991: 24). Зазначимо, що К. Лоренц отримав Нобелівську премію за відкриття феномену імпринтингу, суть якого полягає в тому, що в генетичному коді кожної людини вже є програма її розвитку в умовах суспільного життя. Адже «і гнучкість, і стійкість, і енергія – величезною мірою вроджені властивості» (Ефроїмсон, 1991: 26). Саме тому ми наголошуємо на обов'язку держави виявляти ту категорію людей, яка здатна діяти в напрямі правової регуляції відносин між людьми.

Обов'язок пов'язує, зобов'язує вже самим змістом слова: ідеться про зв'язок, взаємодію обох сторін єдиної сутності. Якщо це окрема людина, то це взаємодія душі як органу пізнання з тілесно-фізіологічними, духовно-пізнавальними потребами. Якщо брати взаємодію людини з іншими людьми, то це зв'язок інтересів із позицій їх спорідненості, єдності. Унаслідок їх знайдення створюється певний суспільний соціально-духовний організм, з одного боку, як засіб взаємного підсилення розвитку спільних здібностей, а з іншого – як поява певної соціальної верстви, певної структури суспільства.

Саме такою має бути спільнота, яку ми вибрали об'єктом дослідження. Феномен нотаріату – це як суто виконавчі функції нотаріусів та їх помічників, так і висококваліфікований колективний суб'єкт утвердження законодавчо-правового простору. А значно важливіше, якщо взяти до уваги визначення П.О. Сорокіним того, яка взаємодія між людьми є воістину соціальним явищем і соціальною взаємодією. Учений пише: «Світ понять (або логічна взаємодія, інакше – взаємодія понять) – ось остаточна ознака чисто соціального (людського) явища. Звідси само собою випливає визначення соціального явища: соціальне явище – це світ понять, світ логічного (наукового у строгому сенсі цього слова) буття, який утворюється у процесі взаємодії (колективний досвід) людських індивідів» (Сорокін, 1992: 527).

Зрозуміло, що така понятійна єдність людей, які становлять стійку й необхідну соціальну структуру в суспільстві (а такою є спільнота нотаріусів), у край бажана. Ще більш бажано, щоб вона насправді була об'єднана спільним розумінням не тільки та не стільки своїх функцій, скільки важливості впливу на суспільний соціум тих ціннісних норм, які для неї є вродженими й водночас професійно обов'язковими та які вона не просто скріплює печаткою, а вкарбовує у свідомість людей, суспільства, тобто здійснює процес імпресингу. В.П. Ефроїмсон зазначив: «Імпресинг іноді пожиттєво, але завжди на дуже тривалий термін визначає різноманітні мотиви діяльності людини, її цілі, її ціннісну шкалу» (Ефроїмсон, 1991: 27). У цьому випадку вчений має на увазі природну вродженість певних здібностей, які потрібно трансформувати у процесі виховної освіти, оскільки соціальне потужно підсилюється природним.

На жаль, у сучасній українській суспільній і державотворчій реальності зазначені критерії відбору людей до державних інституцій практично не діють, а якщо й діють, то формально. Проте належною мірою вони не діяли й раніше, в історії сучасного людства. Так, К. Лоренц у праці «Агресія (так зване Зло)», написаній

пів століття тому, стверджував, що «якби якийсь позаземний етолог спостерігав за соціальною поведінкою великих мас людей на Землі та мав можливість спостерігати такі великі події, як переселення народів, битви тощо, то йому ніколи б не прийшло в голову, що людська поведінка спрямовується розумом або ж, тим більше, відповідальною мораллю» (Лоренц, 1992: 16). Людина здатна діяти розумно сама по собі або в тому разі, коли займається пізнавально-науковою діяльністю, коли працює в невеликому за чисельністю науковому колективі однодумців чи навчальному закладі, де учні або студенти справді зацікавлені в засвоєнні тих знань, які викладає науковець і до змісту яких у них є внутрішній духовний потяг.

Нотаріуси працюють у зовсім невеликих колективах. Посьєднані спільною освітою, вони справді створюють споріднені соціальні структури. Не можна належати до них, не маючи єдиного розуміння сутності правосвідомості. Певні відмінності, звичайно, можуть бути, проте їх вирішення не викликає софістичні суперечності, як це спостерігається, наприклад, у судових процесах між іншими правниками – прокурором, суддею та адвокатом.

Під час аналізу взаємодії нотаріуса(-ів) із суспільством необхідно враховувати, що суспільство як поняття є також ідеальним типом. Насправді це, як правило, сумісне проживання людських мас на певній території. Те, що воно сумісне, підтверджує незаперечний факт, згідно з яким територія є атрибутивною ознакою держави. Як і те, що кожна окрема людина територіально закріплена на ній і як її громадянин, і як мешканець певного, чітко фіксованого державою помешкання. Соціальна сутність людей проявляється на мікрорівні в тому разі, коли їхнє сумісне територіальне проживання / перебування трансформується в єдиний позапроторовий і позачасовий духовний організм.

Така єдність спорадично проявляється тоді, коли громадянин звертається до нотаріальної контори та спілкується з нотаріусом. Однак не лише з приводу укладення певного правового документа, а, що значно важливіше, з приводу отримання правової консультації. У такій взаємодії відбувається взаємозбагачення обох сторін у вигляді зобов'язальної взаємодії заради взаємного просвітлення свідомості. Адже проблема, з якою людина звертається до нотаріуса з метою її вирішення, до самого моменту звернення йому не відома. Проте її необхідно невідкладно вирішити, причому в такому змістовному варіанті, який би переконав і задовольнив заявника.

Це важливий аспект взаємодії «нотаріус – клієнт». Адже досить часто пересічна (і не тільки) людина, якщо перед нею постала певна проблема, має вирішення, яке відповідає рівню її буденної свідомості, рівню «розумного», на її думку, єгоїзму. Тому перед нотаріусом завжди стоїть проблема постійного вдосконалення не лише професійних знань, а й знань щодо сутнісних властивостей людини загалом. Тим паче тієї, яка орієнтується в суспільному бутті на буденному рівні свідомості, на уявленнях здорового глузду. Ось чому ми так детально розкривали вчення про людину на основі поглядів видатних філософів і представників філософської антропології.

Загальнородові ознаки свідомості людини мають статус таких, що утворюють суспільство. Не випадково в українській мові поняття «суспільство» має як синонім слово «загал». Крім того, саме в такому своєму прояві вони мають суб'єктний статус. Проте для того, щоб забезпечити суспільство від свавілля родової ознаки, якою є суто природна воля, що за умови сильного вродженого характеру й темпераменту здатна чинити руйнівний вплив на нього, необхідно надати вродженій темній енергії світлоносну енергію знань.

З огляду на шлях становлення свідомості людини від буденної до граничної та потім метаграничної взаємодія нотаріуса із суспільством через властиві йому соціальні прошарки має бути світлоносною. Напряму розвитку України визначений законодавчо й конституційно як напрям до інтеграції із цивілізованими країнами Європи, світу загалом. У такому разі варто зазначити, що європейські країни у своєму існуванні набули цивілізаційного характеру завдяки активному втіленню в суспільну дійсність, у свідомість суспільства гасла «знання – сила». Його автором став філософ і державний діяч Ф. Бекон. На цьому особливо необхідно наголошувати для розуміння тих завдань, що стоять перед тією категорією громадян, яка обіймає державні посади, а також тих, хто, утворюючи просто абсурдну кількість політичних партій, не усвідомлює того, що мета цих партій полягає не в «завоюванні» влади в державі, а в розумінні її сутності як інституту управління всією універсальністю відносин, що виникають у процесі взаємодії людей. Звісно, мета таких «творців» перебуває поза правовим розумінням сутності справедливого облаштування суспільства, адже для більшості з них важливо бути владним суб'єктом.

Позитивним із позицій управлінських функцій держави є той вплив, який здійснюють у своїй професійній і водночас громадсько-правовій діяльності нотаріуси. Шлях підняття людини з буденного рівня свідомості на граничний і потім метаграничний чітко визначив Ф. Бекон: «Два шляхи існують і можуть існувати для пошуку й відкриття істини. Один піднімається від відчуттів і частковостей до найбільш загальних аксіом та, йдучи від цих підвалів і їх непорушної істинності, обговорює та відкриває середні аксіоми. Саме цим шляхом користуються нині. Інший же шлях виводить аксіоми з відчуттів і частковостей безперервно й поступово, доки нарешті не приходять до найбільш загальних аксіом. Це шлях істинний, але не випробуваний» (Бекон, 1972: 15).

Відомо, що більш розвинені країни є прикладом для наслідування країн, які менш розвинені, проте в них є бажання досягти цивілізаційного розвитку. Для Європи цей шлях визначений послідовною зміною епох та ідей: Відродження, гуманізм, Реформація, Просвітництво. Ці стадії розвитку має пройти й Україна, тому що засвоєння змісту зазначених епох не означає, що він є мотивацією для його справжнього, а не декларативного втілення, причому насамперед тими, кому зміст відомий.

Щодо бажання йти в ногу із часом із розвиненими країнами варто брати до уваги те, чиє це прагнення: бажання конкретної людини йти шляхом випробування на знання свого істинного покликання або ж задеклароване бажання держави як суто ідеального типу, як поняття політології. Людина як окрема особистість здатна до такого випробування, проте навряд чи воно властиве масовій людині, сукупність яких становить народонаселення.

Ф. Бекон, який докладав багато зусиль для утвердження демократично-правових норм в Англії у процесі державного управління її населенням, зазначав: «Людський розум – не сухе світло, його окроплюють воля та пристрасті, а це породжує в науці бажане кожному. Людина швидше вірить в істинність того, що є бажаним. Вона відкидає тяжке (тому що немає терпіння продовжувати дослідження), тверезе (бо воно неволить надію), вище у природі (через забобони). <...> У безкінечну кількість способів, іноді непомітних, пристрасті запламбовують і псують розум» (Бекон, 1972: 22).

Наведене посилання має протверезити людей, які поспішають надати суспільству той вектор розвитку, до якого більшість людей не готова практично, однак та ж більшість вірить у те, що цивілізаційний напрям істинний, а держава рухається в неправильному напрямі. Так говорить соціологія. Тому державним керівникам необхідно говорити правду всім тим, хто бажає жити так, як у розвинених країнах, проте чомусь не надто бажає при цьому починати власний шлях до випробування на істину в собі самому.

Висновки. Цивілізаційний поступ суспільства загалом та українського зокрема залежить насамперед від того, якою мірою людина у своєму повсякденному житті керується властивими їй внутрішніми здібностями. Якщо вона обирає для себе професію юриста, у неї має бути вроджене почуття справедливості, оскільки саме остання є тим, чого бажають усі люди будь-якого народу, будь-якого типу суспільства. Держава в особі своїх чиновників має завжди чинити справедливо. А для цього їй необхідно утверджувати себе як демократичну та правову, спрямовувати свою діяльність на виявлення у громадян цього вродженого почуття.

Цілком очевидно, що вже з раннього дитинства потрібно виявляти в дитині вроджені здібності та у процесі її дорослішання поєднувати їх із тими видами діяльності, які їм відповідають та які вона здатна реалізувати. У подальших наукових дослідженнях ми будемо розробляти відповідну методологію такого поєднання.

Список використаних джерел:

1. Антология мировой философии : в 4 т. Москва : Мысль, 1971. Т. 3 : Буржуазная философия конца XVIII – первых двух третей XIX в. / ред.-сост. Н.С. Нарский. 760 с.
2. Бекон Ф. Новый Органон. *Бекон Ф. Сочинения* : в 2 т. Москва, 1972. Т. 2. С. 5–222.
3. Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
5. Лоренц К. Агрессия (так называемое Зло). *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 5–38.
6. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
7. Эфроимсон В.П. Загадка гениальности. Москва : Знание, 1991. 64 с.

References:

1. Narskiy, N.S. (ed.) (1971). *Antologiya mirovoy filosofii [Anthology of world philosophy]*, in 4 vol. Moscow: Mysl', vol. 3: Burzhuaznaya filosofiya kontsa XVIII – pervykh dvukh tretey XIX v. [Bourgeois philosophy of the late 18th – first two-thirds of the 19th centuries], 760 p. [in Russian].
2. Bakon, F. (1972). *Novyy Organon [New Organon]*. *Bakon F. Sochineniya [Compositions]*, in 2 vol. Moscow, vol. 2, pp. 5–222 [in Russian].
3. Veber, M. (1990). *Izbrannyye proizvedeniya [Selected works]*. Moscow: Progress, 808 p. [in Russian].
4. Hegel, G.W.F. (1990). *Filosofiya prava [Philosophy of law]*. Moscow: Mysl', 524 p. [in Russian].
5. Lorenz, K. (1992). *Agressiya (tak nazyvaemoe Zlo) [Aggression (so-called Evil)]*. *Voprosy filosofii*, no. 3, pp. 5–38 [in Russian].
6. Sorokin, P.A. (1992). *Chelovek. Tsivilizatsiya. Obshchestvo [Person. Civilization. Society]*. Moscow: Politizdat, 543 p. [in Russian].
7. Efroimson, V.P. (1991). *Zagadka genial'nosti [Riddle of genius]*. Moscow: Znanie, 64 p. [in Russian].